

Pasaulinės ekonomikos globalizavimas – už ir prieš

Algirdas Miškinis

Docentas socialinių mokslų daktaras
Vilniaus universiteto
Tarptautinių ekonominių santykių katedra
Saulėtekio al. 9, LT-2040 Vilnius
Tel. (370 5) 236 61 36
El. paštas: algmis@takas.lt

Straipsnyje remiantis pasaulyje atliktais tyrimais bandoma apibrėžti naują pasaulinės ekonomikos reiškinių – globalizaciją, ekonominius ir socialinius jos padarinius. Atsižvelgiant į pasaulinius globalizacijos veiksnius, siekiama įvertinti Vidurio ir Rytų Europos šalių ekonomikos integravimo į pasaulinę ekonomiką mastą bei jų ekonominės politikos priemones, turinčius pozityvią ar negatyvią įtaką globalizacijos lygiui.

Pirmoji ir antroji globalizacijos banga

Bendruoju požiūriu globalizacija tai – didėjanti įvairių pasaulio valstybių tarpusavio priklausomybė, ekonominė integracija. Tai – fenomenas, apie kurį daug rašoma, tačiau jo teorinė samprata dar nėra visiškai nusistovėjusi. Pagrindiniai jo bruožai ir varomoji jėga – tarptautinė prekyba, kapitalo judėjimas, didėjantis tarptautinių bendrovių vaidmuo ir gamybos internacionalizavimas, technologijų kaita. Šiam reiškiniui taip pat būdingas supranacionalinių institucijų – Pasaulio prekybos organizacijos (PPO), Pasaulio banko (PB), Europos Komisijos (EK) ir pan. – vaidmens didėjimas. Dėl globalizacijos atsirado tarptautinė teisė ir tarptautiniai papročiai, kurie reguliuoja valstybių santykius pasauliniu mastu.

Globalizacija nėra naujas reiškinys. Labai didelę ekonomikos integraciją per prekių, kapitalo ir žmonių judėjimą pasaulis buvo pasiekęs

XIX amžiaus pabaigoje XX amžiaus pradžioje. Tuo metu buvusį užsienio prekybos liberalizavimo lygį dar negreitai pavyks pasiekti. Per trisdešimt metų iki 1914 m. užsienio prekybos ir BVP santykis padvigubėjo [5]. Globalizacijos mastą vertinant santykinio kapitalo judėjimo lygiu, lyginant kapitalo eksportą ir importą su nacionaliniu turtu, buvęs XX amžiaus pradžioje globalizacijos lygis dar ir dabar nepasiektas [8]. Dar vieno gamybos veiksnio – darbo jėgos – mobilumas tuo metu taip pat buvo pasiekęs iki šiol nepakartotą lygį. Tiesa, galima teigti, kad technologijų srityje dabar pasiekti ypač dideli laimėjimai, tačiau ir pirmosios globalizacijos metu taip pat buvo revoliucinių laimėjimų, be to, technologijų kaitą labai sunku palyginti.

Antroji globalizacijos banga pasireiškė praėjusio šimtmečio pabaigoje, jos pagrindinis veiksnis buvo ir yra spartus užsienio prekybos augimas. 1981–1998 metais pasaulinės prekybos apimtys didėjo du kartus sparčiau nei pa-

saulinė gamyba, arba atitinkamai 6,9 proc. ir 3,3 proc. per metus. Dar sparčiau nei eksportas didėjo tiesioginės užsienio investicijos (TUI) – 16,7 proc. per metus¹ [3, p. 36]. Eksporto vertė dabar sudaro vidutiniškai apie 20 proc. pasaulinio BVP². Keičiasi ne tik prekybos apimtis, bet ir struktūra. Prieš šimtą metų prekyboje vyravo žaliavos ir žemės ūkio produktai, o dabar 80 proc. užsienio prekybos sudaro pramonės gaminiai ir tik 20 proc. pirminiai produktai. Ypač sparčiai prekyboje didėja našių technologijų gaminių dalis [16, p. 39]. 2000 m. net 20 proc. pasaulio prekių eksporto sudarė kontoros ir ryšių įrenginiai, jų eksportas vien 2000 metais padidėjo 20 procentų. Įrengimų ir transporto priemonių pasaulinio prekių eksporto dalis 2000 metais buvo 41,5 proc. (1990 m. – 35,8 proc.) [7, p. 144]. Kita antrosios globalizacijos bangos ypatybė yra spartus užsienio aktyvų pasaulio BVP didėjimas. 1870 metais užsienio aktyvai sudarė tik 6,9 proc. pasaulio BVP, tačiau pirmuoju globalizacijos etapu padidėjo iki 18,6 proc. 1900 metais. Protekcionistiniu laikotarpiu tarp dviejų pasaulinių kūrų užsienio aktyvų dalis buvo nukritusi iki 4,9 proc. 1945 metais, tačiau

pokarį dėl prekybos liberalizavimo per 50 metų išaugo iki 56,8 proc. (1980 m. buvo 17,7 proc.). Taigi jau pasiektas toks globalizacijos mastas, kai užsienio aktyvai viršija nacionalinius aktyvus [3, p. 38].

Visi šie pasikeitimai keičia ir tarptautinės prekybos varomąsias jėgas bei šalių lyginamuosius pranašumus. Pirmosios ekonomikos globalizavimo bangos varomoji jėga buvo garas ir tekstilė, o dabartinės – informacinės technologijos. Anksčiau šalies lyginamasis pranašumas buvo apsirūpinimas gamtos ištekliais bei kapitalu ir darbo jėga, o dabar šie veiksniai neteko turėtos reikšmės. Yra šalių, pavyzdžiui, Taivanas ar Singapūras, kurios įgijo lyginamuosius pranašumus ir neturėdamos jokių perteklinių gamybos veiksnių. Taigi lyginamieji šalies pranašumai tiesiogiai priklauso nuo tinkamos šalies ekonominės politikos. Naujųjų industrinių valstybių pavyzdys rodo, kad šiuolaikinėmis sąlygomis tokia politika turėtų skatinti išsismokslinimo lygio kėlimą, naujų medžiagų bei technologijų kūrimą ir diegimą. Darbo jėgos kvalifikacija ir išplėtotą infrastruktūra tampa pagrindiniais ekonomikos plėtros veiksniais.

Globalizacija palietė ir Vidurio bei Rytų Europos (VRE) šalis, nors jose ji turi savo ypatybių. Viena, čia globalizacija prasidėjo tik nuo 1990 metų, nes iki tol šios valstybės buvo integruotos į buvusių socialistinių šalių ekonominę sistemą. Jos integracija buvo labai didelė, tačiau ši sistema buvo izoliuota nuo pasaulinio ekonomikos globalizavimo proceso ir veikė pagal visiškai kitus principus. Antra, ekonomikos globalizavimas šiose šalyse vyko kartu su ekonominės sistemos transformavimu į rinkos ekonomiką ir patirta su tuo susijusių sunkumų. Taigi globalizacijos tempas daug priklausė ir nuo ekonominių reformų masto spartas. Valstybės, sparčiau vykdžiusios rinkos atkūrimo reformas, pasiekė ir didesnių laimėjimų globalizacijos srityje [12]. Trečia, VRE šalių eko-

¹ 2001 metais kai kurių ekonomikos globalizavimo rodiklių augimas gerokai sulėtėjo. Pasaulinės prekybos apimtis pirmą kartą po daugelio metų krito vienu procentu (palyginti 2000 m. padidėjo net 11 proc.), o prekyba prekėmis – net keturiais procentais. Gerokai mažesnės buvo ir tiesioginės užsienio investicijos. 2001 metais užfiksuotas ir lėčiausias per du dešimtmečius pasaulinės gamybos augimo tempas. Daugiausia krizė nulėmė vieno iš šiuolaikinių technologijų sektoriaus – informacinių technologijų krizė. Be to, pasibaigus įsigijimų ir susiliejimų bangai ir kritus akcijų kainai, sumažėjo pasaulinės TUI, kartu investicijos į gamybą. Ši krizė nepalietė tik Vidurio ir Rytų Europos, kartu ir Lietuvos, kur išliko didelis tiek prekybos, tiek TUI tempas. Spartus eksporto (8 proc.) ir ypač importo (15 proc.) augimas pereinamosios ekonomikos šalyse išgelbėjo Vakarų valstybes nuo dar didesnio prekybos apimties mažėjimo [1, p. 8].

² Korėjoje, Malaizijoje, Indonezijoje ir Filipinuose sudaro daugiau nei 50 proc., o Singapūre daugiau kaip 100 proc. BVP.

mika integravosi daugiausia į ES. Štai 2000 metais Estijos ir Vengrijos eksportas į ES siekė daugiau kaip 75 proc. šių šalių eksporto, Čekijos ir Lenkijos apie 70 proc. (Lietuvos – 48 proc., mažiausiai iš VRE kandidačių į ES) [4, p. 12].

Šalies atsivėrimą tarptautinei rinkai ir kartu jos globalizavimo mastą parodo šalies importo ir eksporto ir BVP santykis. 2001 metais Lietuvos eksporto ir BVP santykis buvo 38,3 proc., o importo net 53 procentai. Lietuvos BVP 2000 metais sudarė 0,036 proc. pasaulio BVP, tuo tarpu eksportas siekė 0,061 proc. pasaulio prekių eksporto. Kitaip tariant, Lietuvos pasaulio prekybos dalis buvo 1,7 karto didesnė už jos pasaulio gamybos dalį. Šie rodikliai rodo, jog Lietuvos ekonomikos integracija į pasaulinę ekonomikos sistemą yra gana didelė. Tačiau ji dar atsilieka nuo VRE lyderių. 2000 metais užsienio prekyba prekėmis (eksportas plus importas) vienam gyventojui Čekijoje ir Vengrijoje sudarė 6000 JAV dolerių, Estijoje ir Slovakijoje apie 5000 JAV dolerių, tuo tarpu Lietuvoje – tik apie 2500 JAV dolerių [7, p. 25].

Eksporto ir importo struktūra taip pat rodo šalies ekonomikos integravimo į pasaulinę ekonomiką lygį. Kuo didesnę eksporto ir importo lyginamąją dalį sudaro tarpiniai produktai, tuo šalis labiau integruota. Nemažai ir Lietuvos įmonių yra įsitraukusios į pasaulines gamybos sistemas. Tačiau Lietuvos integracijos lygis, palyginti su kitomis VRE valstybėmis, dar labai žemas. Daugiausia įtraukta į ekonomikos globalias sistemas siuvimo pramonė, tačiau atsilieka automobilių, elektronikos, biotechnologijos pramonės šakos, kitų VRE šalių jos pasiekė gerokai aukštesnį integravimo lygį.

Kai kurie ekonomistai atkreipia dėmesį, kad, nepaisant sparčios VRE šalių ekonominės integracijos į pasaulinę ekonomiką, jos kokybė galėtų būti geresnė. Dabar didesnę šių šalių eksporto dalį sudaro vidutinių ir žemų technologijų

gaminiai, o užsienio investicijos yra orientuotos į įmones, aptarnaujančias tų šalių vidaus rinkas. Tolesnę VRE integraciją stabdo nedidelis darbo našumas, siekiantis tik apie trečdalią industrinių valstybių lygio, kelis kartus mažesnės išlaidos mokslo tiriamiesiems ir projektavimo darbams [9, p. 7].

Ekonomikos globalizavimas ir tarptautinės bendrovės

Pagrindiniai ekonomikos globalizavimo subjektai yra tarptautinės bendrovės (TB), kurios sukuria apie ketvirtadalį visos globalios gamybos apimties, ir ši dalis nuolat didėja. TB svarbus buvo vaidmuo ir per pirmąją ekonomikos globalizavimo bangą, tačiau dabar jų vaidmuo yra kitoks. Pirma, anksčiau TB veiklos sritis buvo dvišalė prekyba žaliavomis, maisto produktais ar pramonės gaminiais, dabar dėl jų veiklos atsirado daugišalė prekyba. TB sukūrė plačius tinklus ir tiekimo grandines, prekyba kuriose sudaro didelę tarptautinės prekybos dalį. Ženkli pasaulio prekybos dalis iš esmės yra tik prekių judėjimas TB viduje, vadinasi, prekybos metu prekė keičia šalį, bet nekeičia savininko. Padidėjus TB vaidmeniui priėjimas prie pasaulinių rinkų tampa priėjimu prie TB gamybos ar paskirstymo grandinių, ypač tokiose šakose, kaip antai: elektronika, automobilių gamyba ar tekstilė. Antra, TB atlieka didžiąją dalį pasaulio TUI, taip pat eksporto iš besivystančių ir pereinamosios ekonomikos šalių. Taigi šių šalių ekonominis augimas daug priklauso nuo jų sugebėjimo pritraukti TB investicijas, o tam reikia sukurti palankų užsienio investicijoms ir prekybai klimatą – aiškius ūkinę veiklą reguliuojančius įstatymus, stabilią makroekonominę aplinką, neribojamą žaliavų ir įrengimų importą, efektyvią gamybinę ir socialinę infrastruktūrą. Trečia, didelė dalis šiuolaikinių technologijų gaminių eksporto iš besivystančių ir pereinamo-

sios ekonomikos šalių yra pagaminta arba bent jau surkurta TB, nes tik jos pajėgios skirti didžiulės lėšas mokslo ir projektavimo darbams. Taigi, norint šaliai neatsilikti nuo technologijų pažangos, būtina taip pat pritraukti TB.

Pirmajam ekonomikos globalizavimo etapui buvo būdingas gatavų prekių ir pinigų judėjimas tarp šalių, šiuolaikiniam ekonomikos globalizavimui – gamybos komponentų ir kapitalo judėjimas. Technologijų kaita, prekybos ir kapitalo judėjimo liberalizavimas sudarė galimybę plačiau pasireikšti TB, kaip jų veiklos rezultatas susiformavo globalios gamybos sistemos. Šiuolaikinė gamybos sistema apima ne vieną, o kelias šalis, kai daugelio gaminių, kurie dar prieš 20–30 metų buvo gaminami vienoje šalyje, gamybos ir surinkimo operacijos yra dislokuotos keliose šalyse ir pasaulio regionuose. Stambios TB per TUI ir subkontraktavimo operacijas gali perkelti dalį produkto gamybos ciklo į bet kurią pasaulio šalį, jeigu tik joje yra būtini gebėjimai ir infrastruktūra. Taip gamyba paskirose įmonėse yra siaurai specializuojama siekiant pasiekti masto ekonomiją tiek surenkant galutinius produktus, tiek gaminant tam tikrus gamybos komponentus. Tokia specializacija atvėrė galimybes ir smulkioms įmonėms dalyvauti gaminant šiuolaikinius gaminius, jeigu jos gali užtikrinti aukštą gaminių kokybę ir tiksliai vykdyti tiekimo terminus.

Plačiai paplito tokie reiškiniai kaip prekyba šakos viduje ar net prekyba gaminio viduje (importuojamos žaliavos, o eksportuojamas gatavas gaminys). Tokia prekyba sudaro net trečdalį visos pasaulinės prekybos, pavyzdžiui, Rytų Azijoje didžiąją dalį užsienio prekybos sudaro prekyba gamybos sistemų viduje. Šios tendencijos labiausiai būdingos elektronikos sektoriui, automobilių gamybai. Pavyzdžiui, populiarius Europoje automobilis Volkswagen „vabalas“ yra gaminamas Meksikoje, jam detales tiekia globalus įmonės tiekėjų tinklas, išsi-

mėtės po visą pasaulį, kartu ir besivystančiose šalyse, o pagaminti automobiliai taip pat realizuojami visame pasaulyje. Prekybos liberalizavimas, naujos technologijos ir kapitalo mobilumas palengvino gamybą perkelti iš vienos šalies į kitą. Ypač dažnai darbu imli gamyba yra perkeliama iš industrinių šalių į besivystančias ar pereinamosios ekonomikos šalis. Naujų ryšių technologijų dėka pigiai užtikrinamas po visą pasaulį išsibarsčiusių globalaus tiekimo tinklo grandžių valdymas. Atstumas nustoja būti prekybos kliūtimi bei svarbiu išlaidų elementu.

Ekonomikos globalizavimas ir regionalizavimas

Su globalizavimu yra glaudžiai susijęs pasaulinės ekonomikos regionalizavimas, tačiau šie procesai skiriasi tiek tikslais, varomosiomis jėgomis, tiek mastu. Ekonomikos globalizavimo siekis yra pelnas, o regionalizavimo tikslai yra ir ekonominiai, ir politiniai, susiję su valstybių makroekonominė raida. Jis vyksta daugiausia tarp valstybių kaimynių jų vyriausybės iniciatyva. Ekonomikos regionalizavimo pagrindinis bruožas yra įvairaus integracijos lygio tarpvalstybinių prekybos blokų kūrimas.

Regioninių prekybos blokų kūrimas pasaulio ekonomikai turi ir teigiamų, ir neigiamų padarinių. Įkuriant prekybos bloką gaunamas vadinamasis prekybos sukūrimo efektas, kuris paspartina prekybą tarp bloko narių, kartu ir jų ekonominį augimą. Tačiau prekybos preferencijos dažnai lemia, kad nedidelių kainų importą iš šalių už prekybos bloko ribų pakeičia brangesnis importas iš kitų bloko narių (vadinamasis prekybos perorientavimo efektas). Ekonomistai atkreipia dėmesį, kad kuriant laisvosios prekybos zoną tarp asimetrinių valstybių, išsivysčiusi valstybė iš laisvosios prekybos laimi daugiau nei mažiau išsivysčiusi. Išsivysčiusios valstybės paprastai yra labiau protekcionistinės, todėl, panaikinus muitus, santykiškai at-

silikusi valstybė priversta brangiai importuoti iš labiau išsivysčiusių šalių. Autoriaus atliktas Lietuvos maisto ir žemės ūkio produktų importo tyrimas rodo, kad Lietuvai tapus ES nare nemaža šio importo dalis dėl plataus ES muitų tarifų taikymo pabrangs. Išsivysčiusių šalių plačiai taikomos techninės kliūtys riboja eksportą net ir tada, kai tarifai mažėja ar net visai panaikinami, tai patvirtina Lietuvos maisto produktų eksporto į ES pavyzdys. Siekdama subalansuoti savo užsienio prekybą mažiau išsivysčiusi valstybė, liberalizuodama savo prekybos režimą, turėtų mažinti savo valiutos kursą ir taip remti eksportą. Deja, Lietuvoje litas iš pradžių buvo susietas su kylančiu doleriu, o paskui su kylančiu euru, dėl to valiutos kursas nuolat kilo, kai šalies eksportui naudingesnis būtų buvęs jo kritimas. Tokia politika turėjo nemažą įtaką palyginti žemai Lietuvos užsienio prekybos integracijai į pasaulinę ekonomiką.

Praejusio šimtmečio paskutinis dešimtmetis pasižymėjo ypač sparčiu regioninių prekybos blokų kūrimo tempu. Iki 2002 m. kovo mėn. PPO buvo notifikuota apie 250 regioninių prekybos blokų įkūrimą. Net 197 blokai turi laisvosios prekybos zonos (72 proc. visų blokų) arba muitų sąjungos (9 proc. visų blokų) statusą [15]. PPO susikūrimas tik paspartino prekybos blokų kūrimą – po 1995 metų sausio 1 dienos buvo notifikuota net apie 125 prekybos blokų susikūrimą. Tai įvyko priešingai PPO politikai, kuri remia visuotinį prekybos liberalizavimą, o regioninių blokų kūrimas yra tik taisyklės išimtis. Dabar prasideda nauja derybų dėl regioninių prekybos blokų kūrimo banga, kai derasi keli blokai. Tikimasi, kad toks prekybos blokų konsolidavimas labiau liberalizuos pasaulinę prekybą nei pati PPO. Ateityje laisvosios prekybos dalis dar padidės, o tai rodo, kad pagrindinis GATT principas – didžiausio palankumo statusas – netenka savo prasmės, nes didesnė pasaulinės prekybos dalis vyksta

pagal preferencinį prekybos režimą. Prekybos liberalizavimas per laisvosios prekybos sutartis ypač palietė prekybą pramoninėmis prekėmis, o prekyba maisto ir žemės ūkio produktais į šias sutartis dažniausiai neįtraukiama.

Daugiausia regioninių prekybos blokų yra Europoje, jų dalyvės yra ES, EFTA šalys ir buvusios socialistinės valstybės. Pastaruoju metu suintensyvėjo regioninių prekybos blokų kūrimas ir Amerikos žemynė. Šalia jau sukurtų NAFTA ir MERCOSUR prekybos blokų vyksta naujos derybos. Vis dar planuojama iki 2005 metų sukurti visos Amerikos laisvosios prekybos zoną (FTAA), apimančią net 34 šalis. Devynios Šiaurės Afrikos ir Viduriniųjų Rytų valstybės derasi su ES ir tikisi iki 2010 metų sukurti laisvosios prekybos zoną, arabų šalys planuoja įkurti laisvosios prekybos zoną iki 2007 metų, nemažai laisvosios prekybos kūrimo projektų įgyvendina kitos Afrikos valstybės. Kadangi dažnai viena valstybė yra kelių prekybos blokų, kur skirtingos taisyklės, narė, su daugeliu valstybių ji taiko skirtingus prekybos režimus, o tai netgi apsunkina prekybą. Nepaisant to, laisvosios prekybos sutartys gerokai liberalizavo pasaulinę prekybą ir dabar apima 60–80 proc. daugelio valstybių, ir Lietuvos, užsienio prekybos apyvartos.

Ekonomikos globalizavimas ir užsienio prekyba

Pagrindinės ekonomikos globalizavimo varomosios jėgos yra prekybos ir kapitalo judėjimo liberalizavimas. Literatūroje vyrauja nuomonė, ją patvirtina ir atlikti tyrimai, kad prekybos liberalizavimas skatina ekonomikos augimą [2]. Liberalus prekybos režimas neiškraipo pasaulinių kainų, todėl šalis gali geriau pasinaudoti savo lyginamaisiais pranašumais.

Atviras prekybos ir investicijų režimas spartina integraciją į pasaulinę rinką, iš kur į šalį

patenka modernios technologijos – svarbus darbo produktyvumo didinimo veiksnys – bei pasaulinė ekonomikos augimą ir gyvenimo lygio kilimą. Tačiau prekybos liberalizavimas neišsprendžia šalies problemų, o tik atveria papildomų augimo galimybių, ypač jei šaliai pavyksta diversifikuoti savo eksportą. Eksporto pajamos leidžia padidinti investicijas ir importuoti šiuolaikines technologijas ir taip padidinti gamybos produktyvumą.

Pasaulyje yra daug šalių, išpūdingą ekonomikos augimą pasiekusių prekybos dėka, tačiau nėra šalių, kurios būtų plėtojusios ekonomiką neplėtodamos eksporto. Taigi eksportas yra ekonominio augimo ir socialinės plėtros šaltinis. Industrinių valstybių eksportas sudaro apie 6000 JAV dolerių vienam gyventojui, o Lietuvoje – keturis kartus mažiau, tačiau tai yra daugiau nei besivystančiose šalyse ir net nei vidutiniškai Rytų Azijos valstybėse (apie 500 JAV dolerių). Per paskutiniuosius praėjusio šimtmečio 40 metų ypač pasižymėjo Honkongas, Japonija, Singapūras, Taivanas, Korėjos Respublika, o per pastaruosius 15 metų – Čilė ir Mauricijus. Honkongas ir Singapūras taikė nulinius tarifus, o Čilė – vienodą nedidelį tarifą (1979–1998 metais 11 proc., nuo 2003 metų – 6 proc.). Taivano, Korėjos Respublikos ir Japonijos prekybos politikai buvo būdinga griežta importo kontrolė. Šios šalys, taip pat Kinija nepradėjo liberalizuoti importo, kol nebuvo pasiektas pakankamas eksporto didėjimas. Jos buvo sukūrusios efektyvią eksporto skatinimo sistemą, kartu ir laisvasias ekonomikos zonas, nes protekcionistinė politika skatino gamybos veiksnių kainų ir valiutos kurso kilimą, o tai savo ruožtu vertė įmones realizuoti prekes vietos rinkoje. Šiose šalyse eksportas visada didėjo maždaug du kartus sparčiau nei gamyba. Ypač daug plėtodamas eksportą per savo privačiai valdomas eksporto zonas pasiekė Mauricijus, kurio užsienio prekybos politika nėra liberali.

Padidėjus pasaulinės prekybos mastui padidėjo ir paskirų šakų ir net valstybių augimo priklausomybė nuo ciklinio pasaulinių kainų svyravimo. Dėl krintančių pasaulinių kainų ypač kenčia pirminių produktų ir darbui imlių gaminių eksportuotojai. Pavyzdžiui, pasaulinės tekstilės ir drabužių kainos kasmet sumažėja maždaug dviem procentais [10]. Tai reiškia, kad Lietuvai, kurios eksporto pagrindas – siuvimo pramonės gaminiai, norint išlikti konkurencingai pasaulinėje rinkoje reikia kasmet didinti šios šakos darbo našumą bent dviem procentais. Nėra palanki pasaulinė konjunktūra ir eksportuojant žemų technologijų gaminius, kurių pasaulinio eksporto augimas yra gerokai lėtesnis nei aukštų technologijų gaminių. 1985–1998 metais jų eksporto metinis augimo tempas buvo atitinkamai 10 proc. ir 13 procentų [13].

Ekonomikos globalizavimas ir valstybės vaidmuo

Industrinių valstybių pavyzdys rodo, kad svarbus šaliai integruojantis į globalią ekonomiką yra valstybės vaidmuo. Daugelis valstybių yra priėmusios įvairias ir ypač horizontalias šakinės politikos programas, turinčias sustiprinti ūkio integravimosi galimybes. Nedaug valstybių pasaulyje vykdo grynai liberalią politiką, kuri VRE kartais laikoma vienintele alternatyva. Prie tokių šakinės politikos priemonių būtų galima priskirti importo apsaugos priemones (subsidijas, tarifinius ir netarifinius importo apribojimus, mokesčių nuolaidas), eksporto rėmimo priemones (mokesčių lengvatos investicijoms, spartesnę amortizaciją, valstybinis mokslo tiriamųjų darbų finansavimas), įvairias adaptacines priemones (demonopolizavimas, dereguliacijos, užimtumo programos). VRE praktika rodo, kad sunku yra tikėtis, jog nematoma rinkos ranka subalansuos visus ekonomikos išskrypimus, pakeis pasenusias technologijas ir

atnaujins gaminius. Greičiau, atvirksčiai, perėjus prie rinkos ekonomikos, disproporcijų atsiranda gerokai daugiau.

Praktika rodo, kad šalies integravimosi į pasaulinę prekybos sistemą padariniai ne visada yra pozityvūs ir ypač socialiniu aspektu. J. L. Moraga ir J. M. Viaene, naudodami vertikalios produktų diferenciacijos ir tarptautinės prekybos duopolinį modelį, atliko VRE užsienio prekybos tyrimą, kuris parodė, kad VRE šalių importuojamų gaminių kokybė yra gerokai aukštesnė nei eksportuojamų gaminių [11]. Sovietiniais laikais projektavimo darbai buvo atskirti nuo gamybos ir sukonzentruoti valstybinuose instituteuose ar biuruose, įsteigtuose prie ministerijų, taigi, žlugus planinei sistemai, žlugo ir mokslo tiriamieji bei projektavimo darbai, įmonės praktiškai prarado anksčiau turėtą savo gaminių kokybės gerinimo potencialą. Remiantis atlikta analize buvo padarytos šios išvados. Pirma, prekybos liberalizavimas pereinamosios ekonomikos šalyse sumažino vietos įmonių gamybos apimtis. Jos dažniausiai gamina žemos kokybės gaminius, kuriems yra sunku konkuruoti tiek užsienio, tiek mažai apsaugotose vidaus rinkose. Antra, nėra optimali nei laisvoji prekyba, nei subsidijų atsisakymas. Esant gaminių kokybės skirtumui aukštesnis gerovės efektas gali būti pasiektas tik taikant tarifą aukštos kokybės gaminių importui. Taigi, siekiant aukštesnių socialinių tikslų, yra būtinas valstybės kišimasis į prekybą. Trečia, egzistuoja loginis pagrindas atsirandančių šakų apsaugai, siekiant, kad valstybės socialiai optimali prekybos ir šakinė politika padėtų sumažinti žemos kokybės gaminių gamybą vietos įmonėse. Atsižvelgiant į tai, kad kokybės gerinimas yra ilgalaikis procesas, valstybės parama padėtų perspektyvesnėms vietos įmonėms finansuoti produktyvumo ir kokybės gerinimą. Kadangi gaminant aukštesnės kokybės gaminius gaunamas didesnis pelnas, tokia politika užtik-

rintų ir didesnę socialinį efektą. Be abejo, ir be valstybės kišimosi tarifais ir subsidijomis galima pasiekti tą patį efektą, tačiau tokia politika lems ilgesnį ir skausmingesnį procesą. Deja, Lietuvos šakinė politika nedavė didelio ekonominio ir socialinio efekto. Kaip pavyzdį galima paminėti cukraus pramonę, kurios apsauga padėjo su cukraus pramone susijusiems sektoriams, ypač žemės ūkiui, tačiau mažai prisidėjo prie pačios cukraus pramonės konkurencingumo didinimo. Tai rodo, kad šakinės politikos srityje galima pridaryti daug klaidų, nes dažnai neaišku, kurios šakos turi lyginamąjį pranašumą ir todėl galėtų būti remiamos. Todėl dažnai iš protekcionizmo laimi visiškai ne tie ūkio subjektai, kurių interesų apsaugai ši politika buvo pritaikyta.

Pirmaujančios VRE valstybės Vengrija, Čekija ir Lenkija ekonomikos reformas plačiai derina su įvairiomis struktūrinio reguliavimo priemonėmis, to negalima pasakyti apie Lietuvą, ypač savo rinkos apsaugos ar eksporto skatinimo srityje. Atkreiptinas dėmesys, kad daugumoje VRE šalių, išskyrus Baltijos valstybes, nominali tarifinė apsauga yra didelė ir daugelio prekių viršija JAV ir ES gana didelių protekcioninių muitų lygį. Pasaulio banko duomenimis, ypač didelius tarifus taiko Rumunija, o pakankamai didelius Lenkija ir Vengrija. Štai Lenkijoje tik 2,2 proc. „pririštų“ tarifų pramoninėms prekėms yra nuliniai, kai ES – net 26,9 procentų. Vidutinis „pririštas“ tarifas Rumunijose sudaro 30,8 proc., Lenkijoje – 10,4 proc., Vengrijoje – 7,4 proc., tuo tarpu ES – 4,1 procentų. Deja, nėra duomenų apie tarifus Lietuvoje. Žemės ūkio produktams Lenkijoje taikomas vidutinis didžiausio palankumo statuso tarifas yra net 34,2 proc., JAV – tik 10,7 procento.

Kaip rodo Lietuvos pavyzdys, prekybos liberalizavimas nėra pakankama sąlyga stiprinti šalies įmonių dalyvavimą globalizuojant pasaulį

lio ekonomiką. Tam būtina sudaryti ir kuo palankesnes sąlygas plėsti šalies eksportą. Čia svarbu su prekyba susijusių vidaus institucijų stiprinimas, TUI skatinimas, eksportui palankaus valiutos kurso palaikymas, eksporto rėmimo programų kūrimas ir t. t. Lietuva turi priėmusi eksporto plėtros strategiją, bet jai skirti finansiniai išteklių yra per maži siekiant didesnio poveikio. Literatūroje taip pat pripažįstama, kad eksporto paramos taikymas ne visada duoda norimą efektą tiek siekiant išspręsti socialinius prekybos liberalizavimo padarinius, tiek paspartinti eksporto didėjimą ar jį diversifikuoti. Išimtimi galima laikyti tik Azijos „tigrus“ – Korejos Respubliką ir Taivaną, šiose šalyse buvo vykdoma intensyvi eksporto skatinimo politika, tačiau Honkongo ir Singapūro pavyzdžiai rodo, kad ne mažiau galima pasiekti ir vykdant liberalią prekybos politiką. Literatūroje aprašyta daug tyrimų, rodančių, kad gerokai didesni poveikį eksporto plėtrai turi eksporto skatinimas mažinant valiutos kursą, tačiau šios srities Lietuvos politika buvo ypač nesėkminga [6].

Svarbus globalizacijos veiksnys yra užsienio kapitalas, kurio judėjimas pastaruoju metu gerokai suintensyvėjo dėl naujų pinigų perdavimo technologijų atsiradimo, kapitalo masės didėjimo, kapitalo judėjimo liberalizavimo ir valiutos keitimo apribojimų panaikinimo. Kapitalo judėjimą į pereinamosios ekonomikos šalis paspartino privatizavimas (TUI) ir valstybės vertybinių popierių rinkų plėtra (portfelinės investicijos). Dažnai TUI yra kritinis kapitalo ekonomikai augti ir subalansuoti šaltinis, nes daugelyje šių šalių taupymas nėra pakankamas. Lietuvoje TUI taip pat buvo labai svarbios spartinant ekonomikos augimą ir finansuojant einamosios sąskaitos deficitą. Tačiau Lietuva dar atsilieka nuo kitų ES kandidačių pritraukiant TUI, pavyzdžiui, 2000 metais TUI vienam gyventojui Lietuvoje sudarė 631 JAV dolerį, Če-

kijoje – 2054 JAV dolerius, Vengrijoje – 1966 JAV dolerius, Estijoje – 1800 JAV dolerių [4, p. 11]. Pastaruoju metu, be TUI, vis didesnę užsienio investicijų dalį sudaro portfelinės investicijos. Globalių finansinio kapitalų rinkų susiformavimas sudarė galimybę instituciniams investuotojams iš industrinių šalių prieiti prie besivystančių bei VRE šalių kapitalo rinkų, o pastarosioms – pritraukti trūkstamą kapitalą.

Valstybei yra naudingiausia, kai užsienio kapitalas ateina į šakas, kuriose sukuriama daug pridėtinės vertės, tačiau dažnai silpna intelektinės nuosavybės apsauga atbaido užsienio investuotojus nuo investicijų į aukštų technologijų šakas bei nuo licencijų pardavimo šiuolaikinėms technologijoms. Tada užsienio firmos, siekdamos apsaugoti savo konkurencinius pranašumus, pirmenybę teikia eksportui, o ne gamybai. Prasta intelektinės nuosavybės apsauga neapsaugo nuo šiuolaikinių gaminių imitavimo ir skatina investicijas tik į paskirstymo sektorių, o ne į gamybą. Pasaulio banko atliktas tyrimas [17] rodo, kad esant nepakankamai intelektinės nuosavybės apsaugai (tiek įstatyminei, tiek faktinei) vengiama investuoti į šiuos pramonės gamybos sektorius: vaistų ir kosmetikos, chemijos, mašinų ir įrengimų, elektros įrengimų.

Ne visos TUI priimančios valstybės yra vienodai naudingos. Kuo užsienio kapitalo įmonė yra labiau integruojama į vietos rinką, tuo ekonominė ir socialinė nauda didesnė. Nauda nėra didelė, jei užsienio įmonė veikia kaip enklavas, kai visos žaliavos ir įrengimai yra importuojami, o visa produkcija eksportuojama. Kai kuriose užsienio įmonėse besivystančiose šalyse nauja surkurta vertė tesiekia 25–30 proc. produkcijos vertės, nes gamyba apsiriboja žemos kvalifikacijos surinkimo operacijomis. Automobilų komponentų gamybos įmonė „Baltijos automobilių technika“ yra panašus pavyzdys Lietuvoje.

Teigiama, kad TUI padeda pritraukti naujas technologijas, tačiau kai kurios valstybės, eksportuojančios daug aukštų technologijų gaminių, anaipol netapo aukštų technologijų šalinėmis. Tiesiog dėl globalizavimo įtakos TB perkėlė darbo imlias nekvalifikuoto darbo surinkimo operacijas į besivystančias šalis³. Siekiant išlaikyti tokias investicijas ilgesnį laiką būtina užtikrinti spartų darbo našumo didėjimą, tačiau tai susiję su investicijoms ir darbo jėgos mokymu, o TB dažnai labiau apsimoka perkelti gamybą į pigesnę šalį, nei išigyti našesnes technologijas.

Trumpu laikotarpiu liberalizavimas gali turėti neigiamų socialinių padarinių, kurie priklausomai nuo kai kurių gyventojų sluoksnių pajamų šaltinių, liberalizavimo poveikio kainoms tų prekių ir paslaugų, kurias vartoja gyventojai, turintys mažiausias pajamas. Todėl vyriausybė privalo sukurti šių gyventojų sluoksnių pajamų apsaugos mechanizmą. Deja, Lietuvoje turime nemažai pavyzdžių, kai prekybos liberalizavimas sužlugdė išstis pramonės šakas, jos buvo paliktos likimo valiai be jokio apsaugos mecha-

nizmo. Viena tokia šaka – elektronikos pramonė, kur pasaulinė konkurenciją atlaikė tik keletas įmonių.

Globalizacija ir netolygi pasaulio ekonomikos raida

Globalizacija daug prisidėjo prie pasaulinės ekonomikos augimo. Tačiau ne visos šalys ir gyventojai yra vienodai pasirengę globalizavimo procesui. Ypač netolygiai ekonomikos globalizavimo nauda pasiskirsto tarp besivystančių šalių. Didėja atsilikimas tarp turtingiausių ir skurdžiausių šalių bei tarp turtingiausių ir neturtingiausių sluoksnių kai kuriose šalyse, taip pat industrinėse.

UNCTAD duomenimis, 2000 metais 29 labiausiai ekonomiškai išsivysčiusios šalys pagamino 57,1 proc. pasaulio BVP, eksportavo 75,7 proc. viso pasaulio prekių ir paslaugų, į jas įplaukė (1998 m.) 71,4 proc. visų pasaulio TUI, tuo tarpu jų gyventojai sudarė tik 15,4 proc. pasaulio gyventojų. 125 besivystančios pasaulio šalys pagamino 37,0 proc. pasaulio BVP, eksportavo 20 proc. pasaulio eksporto, į jas įplaukė 25,8 proc. pasaulio TUI, tuo tarpu jose gyveno net 77,9 proc. pasaulio gyventojų. Kiti šie rodikliai – atitinkamai 5,9 proc.; 4,3 proc.; 2,8 proc. ir 6,7 proc. – yra pereinamosios ekonomikos valstybių. Dažnai cituojamas Pasaulio banko vertinimas, kad 1,2 milijardo žmonių pasaulyje turi pragyventi už mažiau nei vieną JAV dolerį per dieną.

Iš visų TUI, patenkančių į besivystančias šalis, trys ketvirtadaliai tenka tik dešimčiai besivystančių šalių, didesnė aukštų technologijų dalis taip pat sukuriamą keletoje jų. Trys ketvirtadaliai besivystančių šalių eksporto sukelta keliose Rytų Azijos šalyse. Du trečdaliai pramonės gaminių eksporto iš besivystančių valstybių yra faktiškai tik iš penkių šalių – Kinijos, Korėjos Respublikos, Meksikos, Taivano

³ Tokios šalies pavyzdys gali būti Meksika, kuri minima kaip globalizavimo pavyzdys ir kurioje eksportas siekia apie trečdalį BVP. Vien Meksikos automobilių pramonės eksportas daugiau kaip 20 mlrd. JAV dolerių per metus. Tokia gamyba mažai prisideda prie šalies modernizavimo ir ilgalaikio ekonomikos augimo. Beveik 80 proc. Meksikos eksporto iš laisvųjų ekonominių zonų vertės sudaro importuoti žaliavų ir kitų gamybos komponentų vertė ir tik 20 proc. – Meksikoje sukurta vertė. Nors tie 20 proc. taip pat yra didelis indėlis į Meksikos ekonomikos augimą, užimtumą, tvirtos valiutos įplaukas, tačiau yra didžiulis rezervas pagerinti eksporto kokybę. Kadangi tokio ekporto pagrindinė priežastis yra pigi darbo jėga, o anaipol ne pranašumai aukštųjų technologijų srityje, visada reikia laukti, kad atsirad dar pigesnės darbo jėgos šalys, į kurias bus perkelta gamyba. Meksikai pagrindinis grėsmės šaltinis yra Kinija, kurioje darbo jėga kelis kartus pigesnė ir kuri, tapusi PPO nare, tapo patikimesne intelektinės nuosavybės apsaugos srityje. Nesugebėjimas sukurti savo gebėjimų ir technologinę bazę Meksikai gali daug kainuoti. Kažkada Japonijos kompanijos buvo perkėlusios savo surinkimo linijas į Malaiziją, tačiau dabar jos mieliau kurias Filipinuose, kur darbo jėga pigesnė.

ir Singapūro. Išskyrus Rytų Aziją besivystančių šalių pramonės gaminių eksporte vyrauja gamtos išteklių bei nenašiomis technologijomis besiremiančių šakų gaminiai.

Pereinamosios ekonomikos šalys, kaip ir besivystančios valstybės, pasiekė skirtingą savo ekonomikos integravimo į globalią ekonominę sistemą lygį. Pirma, tos šalys, kurios anksčiau pradėjo ekonomines reformas ir jas sparčiau vykdė, dabar yra labiau integruotos nei lėtosios reformuotojos. Žemesnis Lietuvos integravimo lygis aiškinamas lėtesne reformų ir vėlesne privatizavimo pradžia. Antra, labiau integruotos yra tos valstybės, kurios vykdė sparčią institucinę integraciją. Čia reikėtų paminėti ryšių su Tarptautiniu valiutos fondu ir pasaulio banku plėtojimą, laisvosios prekybos sutartis su Vakarų Europos valstybėmis, asociacijos sutartis su ES. Trečias svarbus veiksnys yra geografinis Vakarų Europos rinkų artumas. Estija paiekė gerokai aukštesnę integravimo lygį nei Lietuva dėl savo artumo su Suomijos ir Švedijos rinkomis.

Išvados

1. Remiantis pasaulio literatūros analize bandoma apibūdinti ekonomikos globalizavimą kaip didėjančią įvairių pasaulio valstybių tarpusavio priklausomybę, ekonominę integraciją. Pagrindiniai jo bruožai ir varomosios jėgos yra tarptautinė prekyba, kapitalo judėjimas, didėjantis tarptautinių bendrovių vaidmuo ir gamybos internacionalizavimas, technologijų kaita. Straipsnyje skiriamos dvi globalizacijos stadijos, parodomos jų skirtybės.

2. Globalizacija iš esmės pakeitė kai kurių šalių lyginamuosius pranašumus. Anksčiau šalies lyginamąjį pranašumą daugiausia rodė apsirūpinimas gamtos išteklių bei kapitalu ir darbo jėga, o dabar šie veiksniai neteko turėtos reikšmės. Lyginamieji šalies pranašumai tiesio-

giai priklauso nuo tinkamai pasirinktos šalies ekonominės politikos. Naujų industrinių valstybių pavyzdys rodo, kad šiuolaikinėmis sąlygomis siekiant igrity lyginamuosius pranašumus būtina tokia politika, kuri remtų išsimokslinimo lygio kėlimą, naujų medžiagų bei technologijų kūrimą ir diegimą, ekonominės ir fizinės infrastruktūros plėtrą, nes būtent šie veiksniai tampa pagrindinėmis ekonomikos plėtos varomosiomis jėgomis.

3. Straipsnyje kalbama ir apie dėl globalizacijos padidėjusį tarptautinių bendrovių, kurios tampa pagrindiniai užsienio prekybos ir investicijų subjektai, vaidmenį. Tiek besivystančių, tiek pereinamosios ekonomikos šalių ekonominis augimas daug priklauso nuo jų sugebėjimo pritraukti tarptautinių bendrovių investicijas ir įtraukti savo įmones į tarptautinių bendrovių gamybos bei tiekimo sistemas. Kadangi ne visų užsienio investicijų vienodas indėlis į šalies ekonomikos augimą, svarbu sukurti tokią paskatų sistemą, kuri pritrauktų produktyviausias ir perspektyviausias investicijas. Atkreiptinas dėmesys, kad valstybei yra naudingiausia, kai užsienio kapitalas ateina į šakas, kuriose sukuriama daug pridėtinės vertės.

4. Straipsnyje kalbama ir apie pasaulinės ekonomikos regionalizavimą, jo varomąsias jėgas ir konfliktą su visuotine pasaulinės prekybos liberalizavimo politika, vykdoma PPO. Atkreipiamas dėmesys, kad kuriant laisvosios prekybos zoną tarp asimetrinių valstybių, išsivysčiusi valstybė iš laisvosios prekybos laimi daugiau nei mažiau išsivysčiusi. Siekdama subalansuoti savo užsienio prekybą mažiau išsivysčiusi valstybė turėtų imtis tam tikrų apsaugos ar rėmimo priemonių, pavyzdžiui, mažinti savo valiutos kursą ir taip remti eksportą.

5. Remiantis Rytų Azijos valstybių pavyzdžiu mėginama įvertinti pereinamosios ekonomikos valstybių ekonomikos integravimo laipsnį per jų atvirumo užsienio prekybai mastą. Pa-

žymėtina, kad padidėjęs pasaulinis prekybos mastui padidėjo ir kai kurių šakų ir net valstybių augimo priklausomybė nuo ciklinio pasaulinių kainų svyravimo. Dėl krintamų pasaulinių kainų ypač kenčia pirminių produktų ir darbu imlių gaminių eksportuotojai. Šiuo požiūriu pasaulinės kainų tendencijos nėra palankios ir Lie-

tuvai. Siekiant sušvelninti ekonomikos globalizavimo neigiamus ekonominius ir socialinius padarinius būtina, kad valstybė vykdytų subalansuotą užsienio prekybos politiką, nes prekybos liberalizavimas ne sumažina, o tik pagilina šalies ekonomines ir ypač socialines problemas.

LITERATŪRA

1. Annual Report 2002. World Trade Developments. WTO, 2002.
2. Bhagwati J., Srinivasan T. N. Outward-Oriented and Development: Are Revisionists Right? // Yale University Economic Growth Center Discussion Papers. 1999, No. 806.
3. The Development Dimensions of Trade. OECD, 2001.
4. European Union Accession: Practical implications for Business in Central Europe // Economist Corporate Network. April, 2002.
5. Hirst P., Thompson G. Globalisation in Question. Oxford: Blackwell, 1995.
6. Hoekman B. Trade Policy Reform and Poverty Alleviation. World Bank, 2002.
7. International Trade Statistics. WTO, 2001.
8. James H. The End of Globalisation: Lessons from the Great Depression. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2001.
9. Kaczurba J. Industries in the New Market Economies of Central and Eastern Europe in the Age of Globalisation: Major Policy Options. UNIDO. Vienna, 2000.
10. Maizels A. The Manufacturers Terms of Trade of Developing Countries with the United States, 1981–1997. Oxford: Oxford University, Queen Elizabeth House, 2000.
11. Moraga J. L., Viena J. M. Trade Policy of Transition Economies // Tinbergen Institute Discussion Paper TI2000–110/2, December, 2000.
12. Mrak M. Globalisation: Trends, Challenges and Opportunities for Countries in Transition. UNIDO, 2000.
13. Multinational corporation, technology development and export competitiveness // Competitiveness, Technology and Skills / Ed. by S. Lall. Cheltenham: Edward Elgar, 2001.
14. Panagariya A. Evaluation the Case for Export Subsidies // Policy Research Working Paper, World Bank, 1999.
15. Regional Trade Integration under Transformation. Draft paper // Seminar on the Regionalism and the WTO. Geneva, 26 April, 2002.
16. Rigged Rules and Double Standards: Trade, Globalisation and Fight Against Poverty. Oxfam, 2002.
17. Smarzynska B. Composition of Foreign Direct Investment and Protection of Intellectual Property Rights: Evidence from Transition Economies. The World Bank, February, 2002.

GLOBALISATION OF THE WORLD ECONOMY – PROS AND CONS

Algirdas Miškinis

Summary

The article deals with the globalisation process in general and its implications for developing and transition countries. Globalisation is understood as a

growing interdependence of world economy, as an economic integration of different countries through an international trade, the movement of capital, an

increasing role of transnational corporations, a technological change. The current globalisation is not a new phenomenon. The world underwent a globalisation process one hundred years ago which according to most indicators was much deeper.

The globalisation in principal changed comparative advantages of countries. The endowment of factors of production becomes less important than an education level, new materials and technologies, the developed economic and social infrastructure. It is therefore very important to develop economic policies that stimulate development of these factors.

Article emphasizes the role of transnational corporations in current globalisation process. The economic development of both developing and transition economies to large extent depend on their capabilities to attract investments of transnational corporations. As not each foreign investment are equally beneficial it is important to establish a promotion system to attract productive investment in most perspective sectors and first of all to those producing high value

added. It is also important to promote the access of domestic companies to production systems and distribution networks controlled by transnational corporations.

Globalisation is supported by regionalisation which is, however, sometimes in conflict with global trade liberalization. Regionalisation as well as globalisation is not equally advantageous to all member countries. Usually more developed country reaps more benefits from trade block than less developed. In such circumstances it is important to develop policies assisting domestic companies in export development.

The article assesses the level of intergration of transition economies into world economic system. It argues that trade liberalization is not the main determinant of economic growth, *vice versa* it can have a negative impact due to cyclical fluctuations of world prices which is the case also for exports from transitional economies. The corresponding policy measures should be developed to mitigate the negative outcomes of trade openness.

Ľeikta 2002 m. rugsėjo mėn.